

Bokmelding

Knut Dørum og Eirin Holberg

Frå høvdingdøme til statsmakt i Noreg ca. 200–1350

Cappelen Damm Akademisk, Oslo 2017, 368 s.

Marte Spangen

Ph.d. 2016

Førsteamanuensis ved Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi, UiT – Norges arktiske universitet

marte.spangen@uit.no

Det står respekt av den oppgaven Knut Dørum og Eirin Holberg har lagt på seg selv: Å sammenfatte den nyeste forskningen på samfunnsorganisering og statsdannelse i Norge i jernalder og fram til sen middelalder – ikke bare innenfor deres egne fagfelt historie og arkeologi, men basert på en hel rekke fagtradisjoner. De gjennomfører godt, og har levert en solid og konsis introduksjon til dette brede forskningsfeltet.

Bokens kapittel 1 og 2 presenterer forskningshistorien og forfatternes egen holdning til en kompleks diskusjon. Det understrekes at det til en viss grad er ulike teoretiske utgangspunkt og definisjoner som fører til ulike meninger om når vi kan snakke om en stat i Norge. I tillegg finnes en skillelinje mellom fagfeltene arkeologi og historie. Som det påpekes har historikere lang tradisjon for å forske på dette temaet. Den eldre forskningen har vektlagt at institusjonene på 11–1200-tallet var så velutviklede at de ligner stater. Nyere historieforskning på området beskrives som inspirert av rettsantropologi og fokuserer på de førstatile trekkene som fremdeles er til stede i samme periode. I tillegg har en tredje retning fokus på kommunalisme og at statsutviklingen skjedde nedenfra lokalsamfunnene, som hevdes å ha fungert noe tilsvarende moderne kommuner allerede i middelalderen.

Når det gjelder arkeologi, som denne anmelderen har best forutsetninger for å kommentere, vektlegges at arkeologer generelt har argumentert for statsdannelse lenger tilbake i tid enn historikerne. For øvrig presenteres to hovedsynspunkter: En gruppe forskere mener å se statstrekk, eller i hvert fall tidlige konge- eller høvdingdømmer, allerede i romertid og folkevandringstid, mens andre har argumentert for at en politisk konsolidering først fant sted i vikingtid. En del forskere innenfor den første gruppen har betegnet samfunn i Skan-

dinavia som «tidlige», «primitive» eller «arkaiske» stater allerede i eldre jernalder. Dette har blitt kritisert som uheldig begrepsbruk, men som forfatterne her poengterer, må man vurdere om statsbegrepet nødvendigvis skal defineres ut fra for eksempel nivået av byråkratisering og institusjonalisering. Igjen kommer vi altså tilbake til spørsmålet om hvordan begrepet «stat» skal defineres.

Forfatterne spør seg om det er mulig å nå en definisjon som gjør at perspektivene på samfunnsutvikling i jernalder og middelalder kan integreres. En slik middelvei finner de hos de britiske historikerne Susan Reynolds og Matthew Innes, som har argumentert for at styresettet i middelalderen var både hierarkisk og kollektivt, både basert på personlig lojalitet og byråkrati. Hypotesen er at middelalderstaten hadde både moderne og førmoderne trekk, at den var både sterk og svak. Denne middelveien innebærer å senke kravet om voldsmonopol, jf. Max Webers klassiske statsdefinisjon. I stedet vil forfatterne identifisere statsdannelse ut fra «et visst nivå» av sentralisert makt rundt en hersker eller maktapparat, eller som «mer eller mindre kontroll over voldsmakten», i tråd med Reynolds. Spørsmålet er når i norsk historie en tilstrekkelig sentralisering av (tvangs-)makt inntreffer. Allerede i kapittel 2 uttales det at hvis man går bort fra å vurdere statsutvikling etter absolutt monopolisering av tvangsmakt og byråkratisering, gir det mening å snakke om en statsutvikling fra slutten av jernalderen.

Argumentasjonen i boken følger altså to linjer. Den ene er en diskusjon rundt statsbegrepet, og den andre er en diskusjon om realhistoriske forhold og samfunnsutviklingen i ulike perioder. De 11 påfølgende kapitlene følger delvis kronologi og delvis tematikk utover i boken. Kapittel 3 omhandler perioden 200–550, kapittel 4 omhandler perioden 550–900. Kapittel 5–8 omhandler alle perioden 900–1100, men med noe ulike innfallsvinkler, henholdsvis økonomiske forhold og deres sosiale kontekst, rikssamlingen og til slutt spørsmålet om hvorvidt vi kan snakke om en tidlig statsutvikling på 900- og 1000-tallet. Kapittel 9 omhandler omtrentlig perioden 1000–1350 og fokuserer på hvilke ressurser som utgjorde maktgrunnet, med vekt på spørsmål om jordeiendom og godsstrukturer, urbanisering og monetarisering. Kapittel 10 stiller spørsmålet om kongedømmet var svakt eller sterkt i perioden 1100–1350. Dette er det desidert lengste kapittelet, men det går da også på hovedspørsmålet om statsdannelse i form av nivået av sentralisert makt. Kapittel 11 handler om kirkens rolle og makt på 1200- og 1300-tallet, mens kapittel 12 ser på hvilken rolle aristokratiet spilte for samfunnsutviklingen i samme periode.

Konklusjonen i kapittel 13 er at man ikke kan sammenligne kongemakten på 12–1300-tallet med den maktstaten som ble utviklet i Danmark-Norge på 1500- og 1600-tallet. Derimot kan man snakke om Norge i høymiddelalderen som et kongedømme med statstrekk, en situasjon som var forutsatt av en historisk utvikling som gikk flere hundre år tilbake i tid.

Boken gir en kurant oversikt over den arkeologiske debatten. Det teoretiske rammeverket kunne likevel vært framstilt på annen måte. At mange arkeologer bruker Elman Service' modell når de skal studere tidlig statsdannelse, er en forenkling som ikke yter rettferdighet til den teoretiske utviklingen i arkeologi de siste 40 årene. Service' skjematisk modell, der blant annet næring, økonomisk system og bosetningsmønster ble korrelert med bestemte samfunnstyper i form av «band», «tribe», «chiefdom» og «state», ble introdusert i norsk jernalderarkeologi tidlig på 1970-tallet. Den fikk utvilsomt gjennomslag,

men den ble også raskt gjenstand for kritikk. I boken synes en rekke arkeologer å presenteres som forespråkere for Service, selv om flere av disse har vært tydelig kritiske til det en av dem kalte «checklist archaeology». ¹ I senere arkeologisk forskning på samfunnsutvikling i jernalderen har man problematisert begreper som «stamme», «høvdingdømme» og «stat» og idealtypisk tenkning mer generelt. Her kunne forfatterne med andre ord vært noe mer nyanserte i sin framstilling.

En annen sak er hvor enig eller uenig man er i utsagn om mulige tidlige statstrekk eller annen maktkonsolidering basert på tolkninger av det arkeologiske materialet. Her finner jeg en del av forfatternes egne slutninger noe vanskelige å følge. Blant annet kommer de inn på de senere års diskusjon av ringtunene (også kalt tunanlegg). Disse finnes langs kysten fra Agder til Troms og består av buede rekker av hustufter med delvis delte langvegger og åpen gavl inn mot et felles «tun». Ulike tolkninger har vært framsatt om ringtunene, men per i dag er det en utbredt oppfatning at de har fungert som samlingsplasser med tingsamlinger som viktigste funksjon.

I denne boken hevdes det imidlertid at dette aspektet høyst kan være sekundært og at anleggene først ble bygd som militære samlingsplasser. Dette fordi de har likhetstrekk med de enkle amfiteatrene i tre som har blitt funnet i de nordlige provinsene av Romerriket, en likhet som etter sigende må bety at også den militære funksjonen til amfiteatrene ble adoptert fra romerske områder. Nærliggende stedsnavn rundt ringtunene med ledd som *lek* og *skeid* ses som et argument for dette, da navnene kan referere til kamp, kultisk våpenlek eller andre kultiske aktiviteter. Det fastslås at ringtunene mest sannsynlig er uttrykk for konsolidering av makt og territorium i romertid og at de er geografisk knyttet til storgårder. Det sies dessuten at de var i bruk gjennom både eldre og yngre jernalder og dermed vitner om langvarige maktsentra.

Dette står i motsetning til en del arkeologiske resultater fra de seneste tiårene. I en studie av nordnorske ringtun konkluderer Inger Storli med at det ikke er sammenheng mellom disse og storgårder. Flere forskere har funnet at ringtun både i Nord- og Sør-Norge synes å ligge i utmark og mellom flere gårder, altså på relativt nøytral grunn. ² C14-dateringer viser at de fleste av anleggene går ut av bruk i overgangen mellom eldre og yngre jernalder, men at de i noen områder ble erstattet av færre og større anlegg. Flere av disse ble bygget på andre steder enn de gamle, noe som har blitt tolket som en maktkonsolidering og sammenlåing av administrative områder i yngre jernalder. ³

Dersom Dørum og Holberg mener å kunne tolke materialet på en annen måte, er det interessant. Konklusjonen er uansett viktig, fordi den, som de selv sier, har betydning for hvordan man skal forstå ringtunenes rolle i den politiske utviklingen i romertid og århund-

1. K. Kristiansen, Ideology and Material Culture, i M. Spriggs (red.), *Marxist Perspectives in Archaeology*, 1984, 113–125. Cambridge: Cambridge University Press. https://www.academia.edu/326287/Ideology_and_material_culture
2. Bl.a. A. B. Olsen, Et vikingtids tunanlegg på Hjelle i Stryn, i K. A. Bergsvik og A. Engevik (red.), *Fra funn til samfunn, UBAS Nordisk 1*, 2005, <https://bora.uib.no/handle/1956/11366>; I. Storli, *Hålogaland før rikssamlingen. Politiske prosesser i perioden 200–900 e.Kr.*, 2006, Oslo: Novus; P. Urbańczyk, *Medieval arctic Norway*, 1992, Warszawa: Semper.
3. F. Iversen, Community and Society: The Thing at the Edge of Europe, *Journal of the North Atlantic*, 2015, 8: 1–17. doi:10.3721/037.002.sp802

rene som følger (57). Problemet her er at det ikke presenteres noen motargumenter mot tingstedstolkningen, all den tid slike samlinger også antas å kunne ha omfattet blant annet rituell aktivitet og militær opprustning. (Det er dog gjort få våpenrelaterte funn i tilknytning til anleggene.) Forfatterens egen tolkning underbygges med referanse til et framtidig arbeid av Holberg, noe som gjør det vanskelig å vite eksakt hvordan de forholder seg til det arkeologiske materialet som synes å motstride deres slutninger.

Tilsvarende opplever jeg at forfatterens fokus på maktkonsentrasjoner fører til noe underkommunisering av kompleksiteten ved visse andre arkeologiske kilder. Såkalte gullgubber blir for eksempel stående som symboler for småkongers og høvdingers ønske om å legitimere sin makt. Gullgubbene er svært små gullblekk med innpresset motiv som ofte forestiller et par. Dette har blitt tolket som et «hellig bryllup» og knyttet til opphavsmyster om at ynglingeætten og håloygætten utløp fra ekteskap mellom en gud og en jotne, henholdsvis Frøy-Gerd og Odin-Skade.

I boken konkluderes det med at funn av gullgubber i gulv og vegger i store hus og haller fra 500-tallet og framover viser at flere småkonger og høvdinger har ønsket å knytte en sakral opphavshistorie til sin slekt (77). Det nevnes, men vektlegges ikke, at det også finnes gullgubber med enkeltfigurer (mann eller kvinne – og enkelte dyrefigurer). Disse utgjør en relativt stor andel av den samlede funnmengden i Skandinavia. Det kommer heller ikke tydelig fram at gullgubber i all hovedsak ikke er funnet på «vanlige» storgårder, men på eksperimentelle rituelle møtesteder, som Sorte Muld på Bornholm, Uppåkra i Skåne og Helgö i Mälaren. I tillegg til en viss tilknytning til Hov-gårder, er de her i Norge funnet blant annet på Mære i Trøndelag og senest i 2016 på Åker i Hamar.⁴ Dette er informasjon som gir en litt annen assosiasjon enn at gullgubbene ble brukt av høvdinger og småkonger rundt omkring i Norge til å konsolidere sin makt, selv om dette ikke behøver å være gjensidig ekskluderende tanker.

Konklusjonen om at gården med en svært stor hallbygning fra eldre romertid på Missingen i Østfold hovedsakelig har fungert som en militær samlingsplass, kunne også vært nyansert. Nylig har undersøkelser med systematisk metallsøk gitt en stor mengde funn som peker mot verkstedvirksomhet, finsmedarbeider og utveksling.⁵ Dette tyder på at Missingen hadde en mer kompleks funksjon enn bare som «militær base» (61).

Når det er sagt, gir boken en nyttig sammenstilling av relevant arkeologisk materiale med utsagnskraft om samfunnsorganisering og maktforhold i jernalderen. Dessverre refereres det mindre til arkeologiske kilder i siste del av boken. For eksempel diskuteres urbanisering i middelalderen i kapittel 9, men det kunne vært relevant med en mer integrert diskusjon av byveksten i Norge versus nabolandene i kapittel 12. Som kjent er de store forskjellene mellom de skandinaviske landene i så måte knyttet til ulikheter i aristokratiets og kongens makt og den generelle samfunnsutviklingen i respektive land.

Tilsvarende kunne det vært interessant med noen synspunkter på betydningen av kirkebygging og utbygging av kongens administrasjon i nord på 12–1300-tallet. I det hele tatt

4. J. L. McGraw, *Gullgubber – de evige par fra Åker*, 2016, nettartikkel på https://www.khm.uio.no/forskning/samlingene/gjenstandskalender/2017/august/gullgubber_a

5. B. Maixner, *Missingen/Åkeberg i Østfold: en storgård fra jernalderen med tilknyttet håndverkssenter*, *Fornvannen*, 2015 (1): 27–42. http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/2015_027

synes Nord-Norge å forsvinne ut av fokus i siste del av boken, selv om det er i middelalder landsdelen blir mer direkte innlemmet i kongerikets og kirkens maktsfærer. Det finnes dessuten tverrfaglig forskning på temaet som ville passet fint med bokens ønske om en slik innfallsvinkel.⁶

Illustrasjonene i boken fungerer stort sett bra som supplement til teksten. Man kunne ha inkludert et bilde av en ringspenne for å illustrere for uinnvidde hva det er og hvorfor slike spenner er egnet som symbol på makt og allianser. Et kart som viser lagtingsinndelingen i landet over tid ble først trykket i Samlagets *Norsk historie 800–1300* i 1999, og kunne med fordel vært oppdatert. Kartet er i utgangspunktet vanskelig forståelig, da det ikke spesifiseres hvilken periode det gjelder eller når ulike utvidelser skal ha skjedd. En hvit flekk antyder at deler av indre Sør-Norge var helt lovløst. Dette kunne vært løst ved å inkludere nyere forskning på hvor tinggrensene gikk.⁷

Språket i boken er godt og teksten stort sett tilgjengelig, men redigeringen kunne vært strammere. Noen steder kommer informasjon i feil rekkefølge, og man diskuterer objekter eller temaer som først forklares nærmere lenger ut i boken (mest påfallende angående retterboten av 1308, s. 220). En del andre småfeil burde også vært luket ut i redigeringsfasen. Vanlig bruk av stikkordregisteret avslører flere manglende sidehenvisninger. Og det var selvfølgelig ikke pave Hadrian som sendte kardinal Nicolaus til Norge, det var Eugenius III, mens Nicolaus tok navnet Hadrian IV da han ble valgt til pave kort etter at han returnerte fra reisen. Dette er bare detaljer, men forlag og forfattere får ta det med seg som tips til et eventuelt andreopplag.

Det er slett ikke umulig at det blir et andreopplag. Boken er åpenbart resultat av et omfattende arbeid, og bør være av interesse for alle som ønsker en introduksjon til diskusjonene rundt statsdannelse og samfunnsorganisering i jernalder og middelalder. Forhåpentligvis vil den inspirere flere til å fordype seg i temaet på basis av et bredere, mer tverrfaglig kildegrunnlag og med et lengre tidsperspektiv enn de kanskje ellers hadde vurdert. I så måte utgjør boken et viktig og prisverdig bidrag fra Dørum og Holberg.

6. V. Trædal, *Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800*. Ph.d. i kunsthistorie, 2009, Universitetet i Tromsø. <https://munin.uit.no/handle/10037/1801?show=full>

7. For eksempel M. Ødegaard, *Tingsted og territorium. Organisering av rettslandskapet i Viken i jernalder og middelalder*, PhD i arkeologi, 2015, Universitetet i Bergen.